

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

M 121

SALVOR, PLÅSTER OCH ANDRA UTVÄRTES
MEDEL I HUSKURERNA.

Folkmedicinska ämnen behandlas i följande frågelistor: M 99 (Husdjurssjukdomar), M 100 (Om kloka etc.), M 101 (Koppning och åderlåtning), M 116 (Invärtens medel etc.) M 118 (Sår, sårbehandling etc.), M 120 (Rökning etc.). Övriga slag av huskurer, medicinalväxter, bad samt magisk folkmedicin i övrigt komma att behandlas i särskilda, ännu ej utarbetade listor. Upptecknaren bör skilja mellan de läkemedel och metoder, som av gammalt varit i bruk vid huskurer, och sådana nyare patentmediciner, vilka annonseras i tidningarna, utbjudas av kringresande försäljare eller praktiseras av moderna s.k. naturläkare. Sådana senare tiders medel och metoder skola här ej göras till föremål för uppteckning. Däremot bör man noga anteckna vilka medel, som man av gammalt brukat inköpa på apotek, för att använda vid huskurer.

1. Beteckning för salvor och plåster i allmänhet? Ex.: salv, salva, smorning, smörja, smörjelse, plaster, plåster, plåsterlapp

2. Beteckning för att behandla med salva och plåster? Ex.: salva, smörja, smörja in, plåstra, plåstra om, - på, -vid.

3. Vilken verkan tillskrev man i allmänhet salvor, plåster och hithörande medel? En utdragande verkan (dragsalva, dragplåster)? Läkande eller sammandragande verkan (läkesalva, läkplåster, helande plåster)?

4. Vid vilka sjukdomsfall har man särskilt använt salvor och plåster som botemedel? Ex.: ältan, riset, frossan, rosen? (jfr frågelistan M 108 Barnsjukdomar).

5. Beteckning för ingredienser till salvor och plåster (smörjefett, smörjefång)?

6. Vilka voro de viktigaste ingredienserna i de flesta salvor (ett fettämne, ett bindeämne)? Ge exempel på de olika fettämnen, som användas i salvor (talg, ister; nötfett, hästfett, svinfett, fårfett, rävfett, hundfett, sälfett, harfett, människofett, prästfett).

Vilka bindemedel har man i allmänhet brukat använda (honung, tjära, äggvita)?

7. Vilka olika salvor har man känt till och brukat bereda i orten och hur har man därvid gått till väga? Skulle man först låta fettet smälta (kläckas, brädas)? Angiv för varje särskilt fall namnet på salvar och beskriv noggrant tillredning n!
Ex.: räddsalva (beredd av kåda, ister och grädde), tjärsalva (av tjära, vitlök och råttägg), klådsmorning, klåasmörja (tjära grädde, smör tobak, svavel), myrsalva (sönderstötta myrugg med bindeämne, vilket?), älmtjära (älmer, larver, av en fjärilsart, lagda i tjära), spanskflugesimalva (jfr nedan om spanskflugeplåster), kådsalva (fett och kåda).

Giv akt på om salvorna betecknas

a) efter den åkomma, de äro avsedda att bota, t.ex. kylsalva, klåasmörja, revorms-, ringormssalva, skorvsalva, skrabbsalva, sårsalva.

b) efter den kroppsdel, på vilken de skola anbringas t.ex. bensalva, handsalva, sensalva, ögonsalva.

c) efter ingrädenserna, t.ex. gräddsalva.

8. Vilka folkliga beteckningar har man haft för sådana salvor, som av gammalt inköpts på apotek? Ex.: tolvmanskraft, björnsalva (grön sensalva), tolvmanssalva (gul basiliksalva), dygdenssalva (Deuthens salva).

9. Andra beteckningar för salvor? Ex.: töver, skrallsmörja (salva, som i Dalarne försäljes av skrallar, d.v.s. särnafolk).

10. Har man berett salvor med mineralier? Ex.: hemgjord gråsalva (ister, kvicksilver), salvor med mässing och gips etc. Ha sådana salvor använts vid några särskilda åkommor?

11. Hur skulle salva bredas på? Med fingranna direkt på huden eller på annat sätt? Skulle man iakttaga särskild tidpunkt i ny (i primen) eller i nedan? Skulle man stryka på salvan i viss bestämd riktning (medsols eller motsols)? Hade man bestämda föreskrifter om påbredning av olika slags salvor?

12. Har man känt till någon särskild sorts kur med salvor? Skulle man t.ex. använda salva ett visst antal gånger eller viss tid, sedan tvätta bort den och åter upprepa behandlingen?

13. Har man samtidigt med salvbehandlingen använt invärtes medicin, t.ex. tagit in något ämne, som ingått i salvan (ta in svavel, då man smörjer på med svavelsalva)?

14. Förutom till de särskilt beredda salvorna har man även ibland nyttjat sådana ämnen eller föremål som stumpar av jul-ljus, ister och talg, tjära, såpa m.m. och strukit på härad eller över huvud taget använt dessa på liknande sätt som salvorna. Lämna beskrivningar och benämningar! Ex.: ljusstlg (talg av stumpar av julkvällsljus, julotteljus, kyrklyjus). Brukade man i orten hålla särskild auktion på ljusstumpar från kyrkorna, eller hur förfor man med dessa?

15. I vilka fall använde man oblandat (rent) brännvin som utvärtes medel? Har man brukat tillsätta brännvin med djur- och växtämnen och använt som smörjmedel? Vilka olika slags brännvinsblandningar till utvärtes bruk har man känt till och använt i orten? Ex.: aloebrännvin, balsaminbrännvin (brännvin med krossade balsaminstjälkar, som fått stå och dra), häggblosterbrännvin, liljekonvaljebrännvin, ritlöksbrännvin, lavendelbrännvin, björngallbrännvin (brännvin, tillsatt med björngalla).

16. Vilka särskilda oljor har man använt som utvärtes medel? Ex.: björkolja, enolja, daggmaskolja, makkolja, markolja. Hur ha sådana oljor beretts? Erhöll man t.ex. björkolja genom att hålla skaftet av en gammal björkkvast över elden och uppsamla de fram-sippande dropparna? Har man erhållit enolja genom torrdestillation och hur har denna tillgått?

Har man brukat köpa oljor för utvärtes bruk på apotek (mat-

olja, bomolja, mandelolja, Dippelsolja = renad benolja)? Hur skulle dessa oljor anbringas (gnidas in, baddas på)?

17. Har man brukat bereda liniment (liljement, linjement) i hemmen? Beskriv de olika slagens beredning! Har man av gammalt köpt liniment på apoteket (Kloka gubbens enda och äkta liniment)? Hur användes linimenten och mot vilka åkommor?

18. Känner man till att magiska metoder förekommit vid beredning och användning av salvor, plåster och hithörande medel? Har man t.ex. vid beredning och påstrykning av salvor använt läsningar (signerier, signalser), brukat läsa över (läsa å, signa, mulla över) salvan? Känner man till ordalydelsen av någon sådan läsning? Känner man till, att en salva eller ämne till sådan medförts i kyrkan under gudstjänst och nattvardsgång för att medlet därigenom skulle erhålla särskild kraft? Ex.: I Lustigbeckgården i Orsa hade man ett ister, äläsisstret, som en lappkvinna läst å (läst över och vilket sedan legat i hjortelsäcken, då ägarinnan gått till skrift. Istret ansågs ha bevarat sin kraft sedan 1700-talet och förnyades därigenom, att nytt ister lades till den gamla klumpen. Det användes att gnida med vid värk, svullnader, svidande ögon o. dyl.

19. I vilka fall brukade man använda plåster?

20. Hur bereddes plåster i allmänhet? Blandade man ihop en d g, som sedan breddes ut på ett underlag (tyg eller skinn)? Smälte man en plåsterstång och bredde ut massan? Ex.: När jag köpte Hjärnes plåster på apoteket sist, sa jag till, att jag skulle ha det utbrett på vitt handskinn, och det gjorde dom också, så det blev så fint och starkt.

21. Voro plåstren av olika storlek efter den kroppsdel, varpå de skulle läggas eller efter som de voro olika starka (drogo starkt)? Hade man plåster i storlek som en femöring, som en tvärhand eller så stora, att de täckte hela den sjuka kroppsdel, t.ex. ryggen eller magen?

22. Vilka särskilda plåster har man känt till och brukat bereda på orten? Ex.: tjärplåster, becklappar (skinnbitar, bestrukna med beck), honungsplåster, spanskflugeplåster (av surdeg med ättika och spanskflugepulver, d.v.s. torkad och pulvriserad skalbagge) blyplåster (beredning)?
Exempel på plåster med vitlök och tjära: När jag var barn, hade jag ont av kötslarna (körtlarna) i halsen och under armarna. Då strök mamma tjära på en skinnlapp på allsidan och tugga vitlök och la på tjäran och så band hon fast lappen. Då gick kötslarna ner.

23. Har man av gammalt använt kådplåster och hur bereddes detta? Vilken slags kåda användes (blemmakåda, invävåkåda, läkekåda, löndekåda)? Hur skulle kådan behandlas, hackas eller tuggas, sedan smältas eller kokas? Brukade man sätta gamla orkeslösa personer att tugga ihop kåda, till plåster? Har man något uttryck som: Han sitter och tuggar kåda om person, som blott med svårighet kan tugga sin föda? Brukade man behandla någon särskild åkomma med kådplåster? I så fall vilken?

24. Har man örett och använt särskilt häftplåster (häfta) och hur har man därvid gått till väga?

25. Har man av gammalt brukat köpa plåster på apotek? Benämningar på sådana plåster? Ex.: Guds_hands_plåster, Guds_nådes_plåster (berett av Guds nådes gräs, Herba gratiolæ), guldslagarhinna, Hjärnes_plåster, husbloss (hinna av fisk, använd som huvudplåster).

26. Har man använt hinnor och hud av människor och djur som plåster (färska eller torkade samt vid användningen åter fuktade)? Har man tagit t reda på en nyfödd segerhuva (segerluva, snorluva, kronbåd) för att vid behov mjuka upp den och använda den som plåster? Mot vilka åkommor användes den? Vilka djurhinnor har man använt som plåster (inälvshinnor, löpmag_skin, talg_hinnor, pissblåsor av nötkreatur, får och svin, gåsasväl, skinn av nyss flådd rått, ormskinn, bundet på ryggen vid värk)?

27. Vilken är skillnaden i användning och beredning mellan plåster och dukar? Ha dukarna betraktats som ett mera tillfälligt medel, beredda utan särskilt bindeämne och avsedda att framkalla värme och hudretning (värmedukar)?

28. Vilka olika slag av medicinska dukar ha beretts och använts i orten? Ex.: senapsduk (ylleduk, beströdd med pulvriserad senap och bestänkt med en vätska; vilken?), pepparduk (duk beströdd med krossad starkpeppar och fuktad med olja), terpentinduk (ylle, bestänkt med terpentin), oljeduk, tjårduk (tjära, struken på linneduk). Angiv för varje särskilt fall, vilket underlag som användes, huru duken pålades, och vilken åkomma, den ansågs bota.

29. Vilka åkommor skulle behandlas med gröt? När skulle man lägga på varm gröt (varmgröt, hetgröt) och kall gröt (kallgröt)? Beteckning för att behandla med gröt (badda_på_med_varmgröt, baka, lägga_på_gröt, dra_ur_med_gröt).

30. Beskriv beredning och användning av grötar i medicinskt syfte! Ex.: havregrynsgröt (gröt kokad på vatten och grovt havremjöl, efter användningen given åt svinen till föda), rågmjölsgröt, kornmjölsgröt, het_smörgröt (kornmjöl inrört i smält smör), linfr_gröt (lagd på bränn- och kylsår), lutgröt (kokad av vatten, socker och benmjöl).

31. Hur lade man på de olika slagen gröt? Direkt på huden eller med ett underlag? Hur band man om gröten? Skulle patienten intaga sängläge, tills åsyftad verkan uppnåtts?

32. Vilken är skillnaden mellan grötar och degar, som beretts i medicinskt syfte? Var gröten alltid kokad, men degen en ökokt massa, tillsatt med dragämne? Vilka åkommor brukade man särskilt behandla med degar?

33. Vilka olika slags degar har man på orten känt till och brukat bereda i medicinskt syfte? Ex.: senapsdeg (deg av senap, svavelblomma och sirap, lagd på huden för att där fräta ett hål, genom vilket ont_dras_ut), ättiksdeg, tobaksdeg (av tobak, rivebröd och vinättika, anbragt över handledens ådror mot frossa).

34. Känner man till, att receptet till viss sälva, plåster

eller hithörande medel tillhört en viss släkt och gått i arv inom denna? Har man brukat utlämna botemedlet men betraktat receptet som en släkten tillhörig hemlighet?

35. Har man brukat binda levande djur på bölder o. dyl.? Har man t. ex. bundit en levande groda över en böld och låtit djuret sitta kvar, tills det dött? Brukade man byta ut den döda grodan mot en levande, till bot erhållits? Vilka andra djur har man kunnat använda på detta sätt? Ex.: kräfta (med hopbundna klor) på kräftskada, regnmask (rengenglåpa) på fulslag (fulmora) tagelorm (onda bättet, tassabättet, en art Gordiacea) på skador, som anses förorsakade av samma djur, fisk på fisksvullnad.

36. Har man bundit färsk djurdelar eller gnidit med sådana på skadade eller sjuka kroppspartier, t. ex. stycken av nyss slaktat djurs kött på bölder, rått sälsäck (sjelspick), vrakså (vrakså, av självdöd säl) på värkande kroppsd., färsk har- eller rävlunga (på bröstet mot smärtor), del av nyss dödad orm (på ormstick), stycke av silverskred (skred) på ryggen mot ryggskott. Skulle man i visst fall anbringa sådant medel ej på det skadade stället utan på motsatt sida av kroppen, t. ex. binda vrasål på högra armen, när man har värk i den vänstra etc.

37. Har man brukat binda på jord som fördelande och smärtstillande medel? Skulle sådan jord vara av visst slag (dyjord, surjord, lerjord) eller skulle den vara hämtad på viss plats (på kyrkogården, från självspillings grav, under husknuten, under husburet, d. v. s. avträdet)? Hur band man på jorden och hur länge skulle den sitta?

38. Har man känt till metoden att gräva ner en skadad eller sjuk kroppsd. i jorden för att bota värk eller svullnad? Ex.: sticka ner en arm i en uti jorden grävd grop, täcka till med jord och hålla armen i denna ställning, tills smärtorna gått över? Grävde man ner hela kroppen vid buksmärtor, kolik o. dyl.? Hur betecknade man jordens medicinska förfägg (jorden drar, drar ur det onda)? Ge exempel på hur man i orten använt jord och därmed botat olika åkommor!

Ansåg man, att det vissa tider på året (vilka?) var särskilt hälsosamt eller skadligt att ligga (och sova) på blotta marken?

39. Har man använt spott (krås) från människor och djur som utvärtes medel mot revormar, vårtor och liknande åkommor? Ansåg man, att sådant spott var särskilt verksamt, som avsöndras på morgonen innan man förtärt något (morgonspott, nyktert spott, nymornad spott, fastande spott, nökter krås)? Skulle spottet vara av patienten själv eller av annan person (av tvillingfödd, av oskyld, av make eller maka, av vilken person av motsatt kön som helst)? Skulle spottet strykas på i viss riktning (medsols, motsols) eller visst antal gånger? Känner man till, att den person, som såg en annan behäftad med t. ex. revormar i ansiktet, skulle spotta direkt på revormen, utan att patienten var förberedd? Har man brukat tugga ihop särskilda ämnen, t. ex. tobak, socker och ingefära samt stryka spottet på huden?

40. Har man använt dregel eller skum från mannen på hästar (fradga, fragga, frogga, vada) och i vilka fall? Ex.: låta en häst dregla direkt på vårtor eller stryka skum från hästens mun på ridsår?

41. Har man låtit människor eller djur slicka på hudutslag? Ex.: svart får slickar på exem.

42. Har man använt nässlem (snor, snör, krim) som utvärtes medel, t.ex. på revormar och på brännsår?

43. Har man brukat skrapa svett och skum från kroppen på svettkörd häst (hästhomska, hästhumpa, lödder, lödertappar, skrogga) och använda skrapet som salva (jfr frågelista M 116:16)?

44. Har man använt örvox (örkli, örkläda) som läkande medel, t.ex. på hudsprickor, självsprickor, halshugget, i ögoncirkeln?

45. Har man använt urin av människor som utvärtes medel? Skulle urinen vara av patienten själv (ta av det egna, av sitt eget) eller av annan person, t.ex. av spätt gossebarn, av oskyldig flicka, av make eller maka till patienten? Ge exempel på användningen av urin från människor!

Vilka olika slag av djururin har använts som utvärtes medel? Ex.: kopiss, getpiss på en hummel-tuppa (i örat mot örvärk).

46. Har man använt exkrementer av människor som utvärtes medel? Skulle exkrementerna vara av patienten själv eller av annan person (jfr ovan om urin)? Beteckning för exkrementer använda som utvärtes medel (gyllene plåstret)? Ge exempel på hur exkrementer använts och angiv för varje fall, om exkrementerna skulle vara färska eller torkade! Ex.: ta av färsk folkdrott (på ormbett), lägga av egen träck i tand (mot tandvärk), av makes färska träck på bröstböld. Ex.: träck av människan själv skulle det vara, det var tvång på det. Man skulle blanda det med snus och lägga i en lus. Det har hjälpt många gånger mot blodförgiftning.

47. Har man använt djurexkrementer som utvärtes medel? Ex.: varm kogödsel (på bröstböld), färsk svinlort (på skärsår), kodynga, blandad med ättika (på svullnader), rättskarn och getträck med honung (på fistlar), torkade och stötta färpärlor, kokade med grädde (på bölder), gåsträck (på värkande tand).

48. Har man använt olika slag av blod från människor som utvärtes medel? Ex.: äkta blod (blod ur stuckna eller skurna sår), menstruationsblod och efterbördsblod. Skulle blodet användas oblandat eller utspätt (med vatten, brännvin)? Mot vilka åkommor användes blod till påstrykning (revormar, ormbett, vårtor)?

Känner man till, att menstruationsblod ansågs särskilt verksamt mot ormbett, därför att det står skrivet: "Kvinnans säd skall söndertrampa ormens huvud"?

49. Vilka djurs blod har använts som utvärtes medel och mot vilka åkommor? Ex.: flädermusblod (ströks på svaga ögon), blod (på könsorganen vid impotens).

50. Har man använt kvinnomjolk som smärtstillande medel?

Skulle man mjölka (spira, strila) direkt i örat mot örvärk?

51. Vilka olika slag av djurmjöl~~k~~ har man använt som utvärtes medel? Ex.: märrmjöl~~k~~, fårmjöl~~k~~ (helst på svart otvättad ull) i örat mot örsprång.
